

НАЦІОНАЛЬНІ СВІТИ СЛОБІДСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Поняття слобідської, чи харківської, літератури існує досить давно: ще наприкінці 1820-х років Петро Кеппен пробував був укласти словник харківських письменників¹, а Дмитро Багалій та Дмитро Міллер у своїй грубезній спільній книжці 1905 року «История города Харькова», здається, вперше зробили начерк харківської літератури, починаючи з доби колонізації краю². Між іншим, тоді, на початку ХХ століття, не дивиною було навіть поняття “харківська культура”. Так, 1906 року у відгукові «Харьковских губернских ведомостей» на смерть знаного російського публіциста Юрія Говорухи-Отрока зазначалося, що “в історії харківської культури цей оригінальний письменник та глибокий мислитель посідає таке ж важливе місце, як Сковорода й Квітка-Основ’яненко”³.

Слобожанщина, чи, як казав Іван Франко, “харківська Україна”⁴, – яскраво виражений пограничний мультикультурний регіон, відтак у формуванні та розвитку слобідського письменства свою роль відігравали різні національні світи. Наприклад, іще з ХVIII століття доволі помітне місце в слобідській традиції посідає німецький чинник. Мабуть, “німецький слід” на Слобожанщині розпочинається з Григорія Сковороди, який уже за часів свого навчання в Києво-Могилянській академії чудово знав і німецьку мову, і німецьку філософію, зокрема Християна Вольфа, перегодом мандрував дорогами Австрії (Едвард Вінтер казав колись, що, перебуваючи у Відні, Сковорода вивчав, окрім усього іншого, твори Геллерта й Готшеда⁵), можливо, також Німеччини (Дрезден, Ляйпціг, Галле), та й на “харківській Україні” мав нагоду спілкуватися з німцями (недаром у діалозі «Бесіда 1-я» зринає назва німецької колонії Рібенсдорф, заснованої 1765 року поблизу Острогозька вихідцями з Віттемберга). Але головне полягає в тому, що сквородинська філософія й манера письма надзвичайно підході до філософії й манери письма так званої “німецької містики”. Недаром саме “німецька містика” (Якоб Беме, Себастьян Франк, Валентин Вайгель, Ангел Сілезій та інші) стала для Дмитра Чижевського справжнім “ключем розуміння” творчості Сковороди⁶. Або взяти Харківській університет, що

¹ Кеппен П. О составлении словаря харьковских писателей (Письмо к издателю «Московского телеграфа» // Московский телеграф. – 1828. – № 11. – С. 410–419; найновіші такі словники див.: Письменники Харкова: Довідник / Післямови Р. Мельникова, С. Сапеляка, О. Ковальової. – Х., 2003; Літературна Харківщина: Довідник / За загальною редакцією М. Ф. Гетьманця. 2-е вид., виправлене й доповнене. – Х., 2007.

² Із найновіших праць на цю тему див.: Мельників Р. Нарис історії літературного життя Слобідського краю // Від бароко до постмодерну / За ред. Леоніда Ушкалова. – Х., 2002. – Т. 1. – С. 196–212.

³ Гончарова О. Русская литература в свете христианских ценностей (Ю. Н. Говоруха-Отрок – критик). – Харьков, 2006. – С. 6.

⁴ Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. // Франко І. Твори: У 50 т. – К., 1984. – Т. 41. – С. 260–262.

⁵ Winter E. Der weise Kosak Grigory Skovoroda (1722–1794) // Winter E. Kerzerschicksale. Christliche Denker aus neun Jahrhunderten. – Berlin, 1979. – S. 254–255.

⁶ Чижевський Д. Г. С. Сковорода и немецкая мистика // Научные труды Русского народного университета в Праге. – 1929. – Т. 2. – С. 283–301; Чижевський Д. Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й передне

став колискою українського романтизму й новочасної української ідеї (принаймні, як писав колись Микола Дашкевич, “початок українофільському панславизмові було покладено в Харкові”⁷). За перші десять років його існування із 47 професорів 18 були німці. Зокрема, кафедру філософії, що її мав обійняти Фіхте (тільки за збігом обставин цього не сталося), посів знаний фіхтеанець Йоганн Баптист Шад⁸, першим директором педагогічного інституту став вихованець Марбурзького та Геттінгенського університетів Крістоф Дітріх фон Роммель, який вивчив українську мову⁹ й перегадом докладно описав Харків у книзі «Erinnerungen aus meinem Leben und aus meiner Zeit»¹⁰, а Гете, котрий допомагав графу Северинові Потоцькому добирати фахівців для Харкова, у 1827 році став почесним членом університетської ради. Варто згадати й про німецьке “опанування території” Слобожанщини у формі подорожніх нотаток. Скажімо, знаний бременський мандрівник і письменник Йоганн Георг Коль у другій частині своєї книги «Reisen im Inneren von Rußland und Polen» докладно описав Слобожанщину¹¹. Німецький сюжет у харківській літературі триватиме аж до Олександра Потебні, котрий був, певно, найцікавішим гумбольдтіанцем у цілій Європі, Майка Йогансена, Юрія Шереха-Шевельова (“Шерех – німець, а німці мислять не логічно, а систематично”¹², – кинув якомсь схильний до парадоксів Віктор Петров) або вже цілої низки харківсько-нюрнберзьких поезійних антологій кінця ХХ – початку ХХІ століть на взір «Понад час і простір. Über Zeit und Raum»¹³.

Ще наприкінці ХVІІ століття був започаткований і польський сюжет слобідського письменства. Так, чимало творів архимандрита Онуфрія, що з нього зазвичай розпочинають історію харківської поезії, є не чим іншим, як перекладом польських віршів¹⁴, а твір, в якому вперше було змальовано Слобожанщину – панегірик Івана Орновського «Bogaty... wirydarz...» (1705 р.), – написаний характерною для мазепинського бароко польсько-латинською мішанкою¹⁵ й так сильно пройнятий зроду річпосполитськими

слово проф. Леоніда Ушкалова. – Х., 2004; *Čyževskýj D. Skovoroda-Studien. I. Skovoroda und Angelus Silesius // Zeitschrift für slavische Philologie. – 1930. – Bd. VII. – S. 1–33; Čyževskýj D. Skovoroda-Studien. IV. Skovoroda und Valentin Weigel // Zeitschrift für slavische Philologie. – 1935. – Bd. XII. – S. 308–332.*

⁷ Дашкевич Н. Отзыв о сочинении г. Петрова «Очерки истории украинской литературы XIX столетия» // Отчет о двадцать девятом присуждении наград графа Уварова. Приложение к LIX-му тому Записок Императорской Академии наук. – № 1. – СПб., 1888. – С. 246.

⁸ Мамалуй О., Абашик В. Рецепція філософії по-харківськи (Біля джерел університетської філософії в Харкові) // Збірник Харківського історико-філологічного товариства: Нова серія. – Х., 1994. – Т. 3. – С. 29–44.

⁹ Коряк В. Нарис історії української літератури. I. Література передбуржуазна. 2-е змінене вид. – Х., 1927. – С. 312.

¹⁰ Роммель К. Д. фон. Спогади про моє життя та мій час / Пер. з нім. – Х., 2001.

¹¹ Kohl J. G. Reisen im Inneren von Rußland und Polen. – Leipzig; Dresden, 1841. – Theil II: Die Ukraine. Kleinrußland.

¹² Костецький І. Фрагмент про Домонтовича // Кур’єр Кривбасу. – 2007. – Березень – квітень. – С. 211.

¹³ Понад час і простір: Антологія сучасної української і німецької поезії. – Х., 2006.

¹⁴ Čyževskýj D. Zu den Gedichten des Priestermonchs Onufryj // Zeitschrift für slavische Philologie. – 1941. – Bd. XVII. – S. 106.

¹⁵ [Ornowski J.] Bogaty w parentelę, sławę u honory wirydarz herbownemi wielmożnych ich mościow panow P. Zacharzewskich... – Kiiów, 1705. На думку Ростислава Радишевського, «Bogaty... wirydarz...» є одним з

ідеями “сарматизму”, що Ганс Роте стверджував: «Bogaty... wirydarz...», напевно, віддзеркалює зміну зовнішньополітичних пріоритетів тогочасної української еліти, а саме її “переорієнтацію” від Росії на Захід¹⁶. Між іншим, слобідсько-українська козацька еліта і звичаями та обичаями, і іменами, і геральдикой (Донці-Захаржевські належали до герба “Доліва”, Ковалевські – до герба “Доленга”, Шидловські – до герба “Любіч”, Куликовські – до герба “Драгомір”, герб Квіток має елементи гербів “Погонь”, “Боньча”, “Шеліга” тощо) всіляко підкреслювала свій зв’язок зі шляхтою Речі Посполитої. Неабияку роль у польському сюжеті слобідського письменства відіграв також заснований 1726 року Харківський колегіум, що був по суті філією дуже тісно пов’язої з польською культурою Києво-Могилянської академії¹⁷ (у бібліотеці колегіуму бачимо чимало польських видань¹⁸, а Скворода писав своє прізвище по-латині на польський манір – Skoworoda). Перегодом, уже на початку ХІХ століття, польська література справить помітний вплив на творчість харківських поетів-романтиків¹⁹, та й перша кафедра польської мови в Російській імперії буде відкрита 1819 року саме в Харківському університеті заходами Петра Гулака-Артемовського.

Утім магістральними сюжетами слобідського письменства від давнини до сьогодні є, звісно ж, український та російський. Власне кажучи, література Слобожанщини розпочиналася в пишних формах українського бароко (архимандрит Онуфрій, Іван Орновський, Семен Климовський, Ілля Филипович, Григорій Скворода та інші²⁰). Однак в ході інкорпорації Слобідського краю в Російську імперію “західноруська стихія”, яка перебувала “в основі харківської літератури ХVІІІ ст[оліття]”²¹, зазнає потужного нівеляційного тиску. Згадаймо, як білгородський та обоянський архиєрей Йоасаф Горленко вилучав із церков своєї єпархії богослужбові книжки львівського друку, що їх трохи перегодом преосвященний Володимир Ужинський звелів був потопити в Сіверському Дінці²², як Самуїл Миславський ревно запроваджував у слобідську школу “общеупотребительный язык”²³, а Феоктист Мочульський забороняв

найвищих досягнень української польськомовної поезії мазепинської доби [див.: *Radyszewskij R. Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku.* – Kraków, 1996. – Cz. 1. – S. 250–255].

¹⁶ *Rothe H. Zum Thema: Mazepa und die Literatur // Mazepa e il suo tempo. Storia, cultura, società. Mazepa and his time. History, culture, society / A cura di (edited by) Giovanna Siedina.* – Alessandria, 2004. – S. 452–459.

¹⁷ *Łuźny R. Pisarze kręgu Akademii Kijowsko-Mohylańskiej a literatura polska: Z dziejów związków kulturalnych polsko-ukraińskich w XVII–XVIII w.* – Kraków, 1966.

¹⁸ *Посохова Л.* Зібрання книг Харківського колегіуму – перша бібліотека Слобідської України // Збірник Харківського історико-філологічного товариства: Нова серія. – Х., 1998. – Т. 6. – С. 5, 7.

¹⁹ *Kozak S. Hułak-Artemowski w kręgu Mickiewicza i problematyki polskiej // Z dziejów stosunków literackich polsko-ukraińskich.* – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1974. – S. 91–104.

²⁰ Барокова поезія Слобожанщини: Антологія / Упорядкування, передмова, примітки та коментарі Леоніда Ушкалова. – Х., 2002.

²¹ *Багалеї Д., Миллер Д.* История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год). Историческая монография. Том первый (XVII–XVIII вв.). – Харьков, 1905. – С. 457.

²² Святитель Йоасаф Горленко, епископ Белгородский и Обоянский (1705–1754). Материалы для биографии, собранные и изданные Н. Д. Жеваховым. – Киев, 1909. – Т. 1. – Ч. III. – С. 594, 596.

²³ [Миславский С.] Инструкция Харьковского училищного Коллегиума ректору и богословия учителю Иову да префекту и философии учителю харьковскому протоиерею Михаилу Шванскому с учителями о том, как и чему именно в оном Коллегиуме учить // Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1885. – Окт. – дек. – С. 60–90.

панотцям вимовляти на службі *ы, и та ять* “несообразно великороссийскому выговору”²⁴. Звісно, цілком витіснити з ужитку українську мову було непросто. Наприклад, ще 1807 року в школах Харкова, попри заборону розмовляти по-українському, вчителі таки робили це²⁵. Та й загалом, поширена думка про тотальне змосковщення України, найперше української шляхти, під російською короною, є не зовсім справедлива: згідно з даними імперського перепису 1897 року, 57 тисяч дворян українських губерній називали своєю рідною мовою українську. Але, в будь-якому разі, десь від 30-х років XVIII століття російська мова в слобідській літературі поволи обіймає панівні позиції. Маю на думці і творчість професорів та студентів Харківського колегіуму, зокрема Стефана Вітинського (його «Эпиникион» 1739 року – чи не перший зразок силабо-тонічного віршування на Україні), Василя Двигубського, Михайла Ковалинського та інших, і сотні російськомовних видань типографії Харківського університету, і перші харківські часописи «Харьковский Демокрит», «Украинский вестник» та «Украинский журнал». Це стосується також творчості класиків української літератури. Варто пригадати бодай мовну сумішку Сковороди, що її Юрій Шевельов поціновував як створений на слобідському субстраті особливий варіант російської літературної мови²⁶, або російсько-українську двомовність фундатора нової української літератури Квітки-Основ’яненка. До речі, оцю двомовність можна вважати за одну з найприкметніших рис слобідського письменства від давнини до сьогодні. Її рефlekсами є, певно, навіть рясні “москалізми” у творах чільного ідеолога “українського Ренесансу” 1920-х років Миколи Хвильового²⁷ або суржикові репові композиції початку XXI століття (гурт «Танок на майдані Конго» та інші).

Справа, звісно, не тільки в двомовності – український та російський сюжети харківської літератури назагал дуже щільно переплетені між собою. Так, українець Микола Гнідич став “творцем російського гекзаметра”, автор популярних російських історичних романів «Мирович» і «Княжна Тараканова» українець Григорій Данилевський був прекрасним знавцем культури Слобідського краю, одним з перших біографів Сковороди, Каразина й Квітки-Основ’яненка, корінні росіяни Євграф Філомафітський і Розумник Гонорський редагували «Украинский вестник», росіянин Ізмаїл Срезневський видавав «Запорожскую старину» й був лідером харківської школи романтиків, росіянин Микола Костомаров став автором «Книг битія українського народу»... А поруч – закоханий у Слобожанщину автор «Очерков России» Вадим Пассек, глибокий психолог і шанувальник Квітки-Основ’яненка Всеволод Гаршин, Михайло Арцибашев – автор скандального

²⁴ *Лебедев Амф.* Феоктист Мочульский, архиепископ Белгородский (1787–1799 г.) и Курский (1799–1819 г.). – Харьков, 1896. – С. 25.

²⁵ *Данилевский Г.* Украинская старина. Материалы для истории украинской литературы и народного образования. – Харьков, 1866. – С. 298.

²⁶ *Shevelov G. Y.* Prolegomena to Studies of Skovoroda’s Language and Style // *Shevelov G. Y.* In and around Kiev. Twenty-two Studies and Essays in Eastern Slavic and Polish Linguistics and Philology. – Heidelberg, 1991. – P. 251–297.

²⁷ *Гладкий М.* Мова сучасного українського письменства. – Х.; К., 1930. – С. 77 та деінде.

роману «Санин», дія якого розгортається в Охтирці²⁸, Аркадій Аверченко, що перетворився на “короля сміху” саме під ту пору, коли мешкав у Харкові, Велімір Хлебніков, для якого Харків побіч Москви й Санкт-Петербурга назавжди залишився одним із “трьох рідних міст”, Борис Чичибабін, котрого іноді називають “останнім радянським поетом”, та інші класики російської літератури ХІХ–ХХ століть, чия творчість навряд чи надається до розуміння поза “ландшафтами” слобідської традиції, або слобідської ідентичності.

Очевидно, ця ідентичність почала формуватися ще в ході колонізації Дикого Поля, за яке завзято змагалися три державні потуги: Московія, Річ Посполита й Кримське ханство. Спершу вона могла з’явитись бодай на суто психологічному рівні, адже мешканців краю єднало те, що всі вони були емігрантами. Принаймні ще на зламі ХVІІ–ХVІІІ століть мандрований ченець Климентій Зиновійв у своїй дескриптивній поезії «О идучих на слободы людех» підкреслював такі риси вдачі слобожан, як гордість, упертість, відчайдушність, відразу до несвободи тощо²⁹. Чим же була слобідська ідентичність для харківських письменників?

Ось, наприклад, чудовий знавець історії краю та ще й представник давнього роду слобідсько-української козацької старшини, вперше згаданого в літописі ще 1666 року, Квітка-Основ’яненко. У статті «Украинцы» (1841 р.) він писав таке: “Народ, що мешкає в теперішній Харківській губернії, – це здебільшого українці, які мали з малоросіянами одну мову й одні звичаї, але від часу свого тут поселення істотно порізнилися з ними” і в звичаях, і в мові³⁰. Слобідську мову Квітка ставить дуже високо. На його думку, вона значно чистіша за мову Малоросії-Гетьманщини. Тим часом “великорусь[ка] мова є всього-на-всього наріччям кількох губерній, дитятком, та й то не найстаршим, *нашої* мови – старшого сина корінної мови слов’ян”³¹. “Слобожанин, – продовжує Квітка, – відзначається охайністю, гостинністю, чистосердечною чемністю. Дурити чи махлювати він ніколи не стане, бо вважає це за гріх... Українець любить музику й має до неї непересічний хист... Про якісь особливі кримінальні злочини або переступи релігійної моралі... між слобожанами не було навіть чутки від часу їхньої тут появи аж до сьогодні...”³². Мабуть, щось подібне мав на думці й добрий приятель Квітчиного батька Григорій Сковорода, котрий у своїй притчі 1787 року «Убогій Жайворонок» пробував розглядати Слобідський край (“Україну” – за його слововжитком) як останній відблиск того міфічного “золотого віку”, коли люди шанували Правду з власної волі, а не з примусу. Саме на Слобожанщині, писав філософ, ще “збереглася простота й царствує та дружба, що перетворює мале на велике, дешеве на дороге, а просте на

²⁸ Жиленко І. М. П. Арцибашев і Слобожанщина // Слобожанщина: літературний вимір. – Луганськ, 2006. – Вип. ІV. – С. 57–62.

²⁹ Зиновійв К. Вірші. Приповіді посполиті. – К., 1971. – С. 49–50.

³⁰ Квітка-Основ’яненко Г. Украинцы // Квітка-Основ’яненко Г. Зібрання творів: У 7 т. – К., 1981. – Т. 7. – С. 84.

³¹ Квітка-Основ’яненко Г. Лист до А. О. Красвського (28 грудня 1841 р.) // Квітка-Основ’яненко Г. Зібрання творів: У 7 т. – Т. 7. – С. 338.

³² Квітка-Основ’яненко Г. Украинцы. – С. 84–85.

приємне”. Тому гнана Правда, тікаючи від злостивого світу, а власне від облуди, віроломства, чвар, насилля й жадоби, знайшла тут свій останній прихисток³³. Загалом беручи, «Убогій Жайворонок» – це притча про “сродність” українців до добра та про їхню “несродність” до зла, а ще про, сказати б, обраність Слобідського краю. І цей останній мотив перегадом не раз буде зринати в нашій літературній традиції. Хочу нагадати, що саме в колі харківських романтиків сформувалася та ідея українського месіанізму, що знайде свій вияв у костюмарівських «Книгах битія українського народу» (та й оприлюднений у Львові³⁴ маніфест Миколи Міхновського «Самостійна Україна» з його ідеєю: “Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від гір Карпатських аж по Кавказькі”³⁵ – був написаний у Харкові). А вже під добу “червоного Ренесансу” лівобережний, чи слобідський, месіанізм зринає в Миколи Хвильового. “Ми бачимо, – каже герой «Санаторійної зони» анарх, – як західна цивілізація гниє, і в ній гниє людськість. І ми знаємо: *скоро прийде новий спаситель, і предтечею йому буде – Аттила*. Предтеча пройде з огнем і мечем м’ятежною грозою по ланах Європи, і тільки тоді (*тільки тоді!*) свіжі потоки прорвуть напружену атмосферу. – Це буде! Я не тільки вірю, але я й знаю! – ‘Дивіться на Схід!’ – І вся трагедія Лівобережжя і полягає в тім, що воно сміливо кинуло цей міжнародний клич. Коли ти будеш шукати тут елементів месіанізму, – ти їх, звичайно, найдеш. – Але ти ніколи не найдеш тут дерев’яно-калузької матушки або гопаківсько-шароварської неньки. Ти знайдеш тут Месію. І ім’я йому – майбутній анархізм”³⁶. Прикментно, що цей месіанізм, на думку Агапія Шамрая, продовжує на українському ґрунті лінію: Гоголь – Достоевський – Пільняк³⁷. Можна пригадати й глоризацію Харкова. Ще 1790 року Сковорода склав був молитву до Бога за слобожанську столицю («Oratio ad Deum in urbem Zacharolim»), охрестивши це місто “сьомим Божим оком”³⁸. А коли в Харкові з’явився університет (1805 р.), місто набуває слави “українських Афін”. Як казав на відкритті університету ректор колегіуму Андрій Прокопович, “настав світлий день жаданого благополуччя щасливої України. Запалені премудрими монархами зорі просвіти від сьогодні будуть сяяти в цьому місті у всій своїй красі”³⁹. Справді-бо, університет швидко перетворює

³³ Сковорода Г. Убогій Жайворонок // Сковорода Г. Повне зібрання творів: У 2 т. – К., 1973. – Т. 2. – С.124; див. про це: Ушкалов Л. Есеї про українське бароко. – К., 2006. – С. 146–147.

³⁴ Практика видання східноукраїнських книжок у Галичині задля уникнення російської цензури з’явилася не в часи дії Валуєвського циркуляру та Емського указу, як заведено думати, а значно раніше. Принаймні ще «Філософія Аристотелева» Мануйла Козачинського (1745 р.), як стверджував Властимір Єрчич, була надрукована у Львові, очевидно, якраз тому, що її автор намагався уникнути “мовно-стилістичної та ідейної” цензури з боку Москви [Єрчій В. Мануил (Михаил) Козачинский и његова «Траедокомедија». – Нови Сад; Београд, 1980. – С. 239].

³⁵ Міхновський М. Самостійна Україна // Націоналізм: Антологія. 2-ге вид. / Упорядники: Олег Проценко, Василь Лісовий. – К., 2006. – С. 429.

³⁶ Хвильовий М. Санаторійна зона // Хвильовий М. Твори: У 2 т. – К., 1990. – Т. 1. – С. 445. Тема слобідського анархізму вже на початку ХХІ століття по-новому зазвучить у прозі лідера українських “дев’яностників” Сергія Жадана [див.: Жадан С. Anarchy in the UKR. – Х., 2005].

³⁷ Шамрай А. Українська література. Стислий огляд. Вид. 2-е, випр. – Х., 1928. – С. 194–195.

³⁸ Сковорода Г. Листи // Сковорода Г. Повне зібрання творів: У 2 т. – Т. 2. – С. 356.

³⁹ Багалей Д. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Т. 1-й (1802–1815 г.). Вып. 1-й. – Харьков, 1894. – С. 197.

Харків на центр української науки, літератури, книгодрукування. На початку XIX століття, підкреслював Іван Вагилевич у статті «Замітки о руській літературі» (1848 р.), «Харков бил средоточіем просвіщенія руского»⁴⁰, звідки воно ширилося по всій Україні, включно з Галичиною. Під ту пору Харків набуває значення духовної столиці України. Недаром же «Конституція» декабриста Микити Муравйова передбачала створення Української держави зі столицею в Харкові. Та й тоді, коли Харків таки став адміністративним центром України (1919–1934 рр.), він мав свою неповторну ауру. Звісно, можна посміхатися, кажучи про «столицю на Лопані», можна услід за Тичиною питати: «Харків, Харків, де твоє обличчя?», – але можна згадати й слова Ніка Бажана з його листа до Аркадія Любченка: «Я вже встиг так занудьгувати за Харковом, що мені й вночі сниться, ніби я по Сумській хожу. От іще де сірозелена нудьга, так це на цьому хуторці, що Київом зветься»⁴¹. У будь-якому разі, те явище, що його Єжи Гедройць назве перегадом «розстріляним Відродженням»⁴², є невід’ємною частиною образу «третього Харкова», про який із таким захватом говорив Юрій Шевельов як про «символ українського урбанізму», «здибленої і м’ятежної України», «Харків Хвильового і ВАПЛІТЕ, Курбасового «Березоля», виставок АРМУ в залах колишнього монастиря, непримиренно-палких диспутів у Будинку літератури ім. Блакитного на Каплунівській, Курсів сходознавства, українського студентства...» тощо⁴³.

При тому і в Сковороди, і в Квітки-Основ’яненка, і в Хвильового, і в Шевельова навряд чи було відчуття, сказати б, «єдиної слобідської літератури». Так, Сковорода виразно асоціює свою творчість із «малоросійською» традицією (дехто з коментаторів навіть говорив про «надмірну етнічну забарвленість його особистості й творчості»⁴⁴, а Дмитро Чижевський був певен, що «і мова Сковороди, й його літературний стиль не мають із мовою та літературним стилем сучасної йому російської літератури нічого спільного»⁴⁵). А ось Квітка-Основ’яненко зі своїм «українським Фігаро» Шельменком, котрий на запитання: «Васпан не поляк ли?» – відповів: «Ні, я не поляк, та – нехай Бог милує – і не москаль. Я з іноземної землі – із Пирятина»⁴⁶. Та й сам Квітка пропонував видавцеві «Отечественных записок» Андрієві Краєвському робити огляд новинок української літератури окремо від огляду новинок літератури російської, десь

⁴⁰ Історія української літературної критики / М. Д. Бернштейн, Н. Л. Калениченко, П. М. Федченко та ін. – К., 1988. – С. 97.

⁴¹ Валліянський збірник / Під ред. Юрія Луцького. Вид. 2-е, доп. – Торонто, 1977. – С. 93.

⁴² Гнатюк О. Польсько-український діалог: Часопис *Kultura* та його спадщина (до сторіччя Єжи Гедройця). – Л.; К., 2007. – С. 12.

⁴³ Шерех Ю. Четвертий Харків // Шерех Ю. Пороги і запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеології. Три томи / Упорядкування та примітки Романа Корогодського. – Х., 1998. – Т. I. – С. 479, 480.

⁴⁴ Бобринської П. Старчик Григорий Сковорода. Жизнь и учение. – Мадрид, 1965. – С. 58.

⁴⁵ Чижевський Д. Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й передне слово проф. Леоніда Ушкалова. – С. 203.

⁴⁶ Квітка-Основ’яненко Г. Дворянские выборы, часть вторая, или Выбор исправника // Квітка-Основ’яненко Г. Зібрання творів: У 7 т. – К., 1978. – Т. I. – С. 203.

“поміж німцями, французами тощо”⁴⁷. Іншими словами, він волів бачити українське письменство самостійною галузкою європейської літератури. І справа тут не тільки в деклараціях: Квітка як автор «Жизни и похождения Петра Степанова сына Столбикова», і Квітка як автор «Марусі» – це дуже різні маски, а отже, й дуже різні стилістичні стратегії. Яскраві приклади таких “стилістичних ножиць” можна побачити в Харкові ще й сьогодні. Наприклад, слобідська російська література останніх років, на мій погляд, куди більше закорінена в традицію, ніж українська. У будь-якому разі, в ній нема тієї радикальної стилістики, що характерна для поезії та прози Сергія Жадана чи Сашка Ушкалова. Зрештою, ідеться й про дещо різні образи світу, зокрема різну “орієнтацію на місцевості”. Взяти хоч би сприйняття слобідськими літераторами-росіянами та українцями Галичини. Якщо в Бориса Чичибабіна, культового харківського поета, котрий безмежно любив Україну (згадаймо його рядки: “С Украиной в крови я живу на земле Украины, / и, хоть русским зовусь, потому что по-русски пишу, / на лугах доброты, что ее тополями хранимы, / место есть моему шалашу”⁴⁸), поезія «Львов» завершується словами: “Нам все чужое здесь – и камни, и листва. / Мы в мире сироты, и нет у нас родства / с надменной, набожной и денежной Европой”⁴⁹, – то для Юрія Шевельова Львів постає справжньою “зливою щастя”: “Логічним було б оглянути місто. Але цього я ніколи не зробив, бо Львів був настільки в мені, що не відчувалося потреби, внутрішньої потреби вжитися в його назверхні, а отже, поверхові деталі”⁵⁰.

Судячи з усього, найщільніша переплетеність, ба навіть злютованість, українського та російського сюжетів слобідської літератури припадає на злам XVIII й XIX століть, тобто на добу “просвіщенного абсолютизму”. Це можна пояснити дією потужних імперських модернізаційних чинників. Чого варте хоч би заснування Харківського університету. Але ця подія вже сама по собі поклала початок і, сказати б, “національного себепізнання”, бо зовсім скоро на хвилі раннього романтизму з його “українофільським панславізмом” у Харкові зароджується “нова українська література”. Отож, десь від кінця 1820-х років український та російський сюжети харківської літератури починають розбігатися, віддзеркалюючи характерне для всієї тогочасної Європи “прагнення до самобутності й самостійності”⁵¹. Якраз ця обставина спричинилася й до того, що з другої половини 1820-х років російська література на Україні перестає відігравати ту роль, що її вона відігравала в першій чверті XIX століття. Відтоді “національним набутком стала розвинена українська література рідною мовою”⁵². Та й загалом, як запримітив колись Микола Мінський, “приплив” українців до російської

⁴⁷ *Квітка-Основ'яненко Г.* Лист до А. О. Краєвського (25 жовтня 1941 р.) // *Квітка-Основ'яненко Г.* Зібрання творів: У 7 т. – Т. 7. – С. 323.

⁴⁸ *Чичибабин Б.* Колокол: Стихи. – М., 1991. – С. 178.

⁴⁹ Там само. – С. 179.

⁵⁰ *Шевельов (Шерех) Ю.* Я – мене – мені... (і довкруги). – Х.; Нью-Йорк, 2001. – Т. 1: В Україні. – С. 359.

⁵¹ *Бодянский О.* О народной поэзии славянских племен. – М., 1837. – С. 3.

⁵² *Лосиевский И.* Русская лира с Украины: Русские писатели Украины первой четверти XIX века. – Харьков, 1993. – С. 179.

літератури після Гоголя звівся майже нанівець. Якщо раніше українці брали назвичайно активну участь у творенні російської літератури (Петро Могила, Єпифаній Славинецький, Симеон Полоцький та інші були “єдиними провідниками поміж європейською вченістю... та допетровською Москвою”, їм на зміну прийшли Феофан Прокопович, Стефан Яворський, Дмитро Туптало, Феофілакт Лопатинський, а “чільним автором, котрий зосередив у собі весь геній Малоросії й прищепив цей геній нашій літературі, був Гоголь”), то “після Гоголя потік малоросійської творчості в нашій літературі якщо й не зовсім пересох, то сильно обмілів”⁵³. Це тому, казав Мінський, що українці почали створювати власну літературу. Принаймні на Слобожанщині було саме так.

У будь-якому разі, узвичаєним на сьогодні є те розуміння історії слобідської літератури, що його подає, наприклад, компакт-дисковий фільм режисера Олексія Муратова «Харків – генератор ідей» (2002 р.), присвячений 350-річчю слобідської столиці: український та російський сюжети розгортаються тут на засадах *коекзистенції*. Я не пригадую, чи вживали коли-небудь це поняття слобідські письменники, але галицькі таки вживали. Наприклад, під добу “Весни народів” ним послуговувався Теодор Леонтович, коли стверджував, що різні народи Галичини мали б жити “*sposobem koegzystencji*”, десь так, як живуть німці, французи та італійці в Швейцарії⁵⁴. Тим часом харківські романтики описували явище коекзистенції за допомогою апофатичних термінів христологічного догмату: “нерозділимо і незмісно”, – які віддзеркалюють поєднання людської та Божої природ у Христі. Зокрема, слов’янофільський пафос костюмарівських «Книг битія українського народу» не раз убирається в шати христології: “І поєдналась Україна з Польщею, як сестра з сестрою, як єдиний люд славянський до другого люду славянського, нерозділимо і незмісимо, на образ іпостасі божої нерозділимої і незмісимої, як колись поєднуються усі народи славянські поміж собою”⁵⁵.

Одне слово, мені здається, що контури національних світів навряд чи розмивалися в слобідському дискурсі. Очевидно, історія слобідської, чи харківської, літератури – це *симультанна* картина розвитку цілої низки національних традицій, а передовсім української та російської.

Анотація

У статті Леоніда Ушкалова зроблено вдалу спробу окреслення національних світів слобідської літератури, починаючи від характеристики понять «слобідська література». Автор наголошує на мультикурності пограничного регіону Слобожанщини, і як наслідок цього, наявність поєднання у ньому різних національних світів. Виокремлюючи українсько-російське двосвіття як таке, що відіграло провідну роль у цьому регіоні, дослідник показує впливи на літературу й інших культур, зокрема, німецької та польської. Леонід Ушкалов, згадуючи постаті відомих літераторів

⁵³ Н. М. В. [Минский Н.]. Иван Петрович Котляревский (критико-биографический очерк) // Новь. – 1885. – Т. 1. – № 4. – С. 702–704.

⁵⁴ Леонтович Т. Odpowiedź na artykuł o nieistnieniu Rusinów, umieszczony w numerze 2-gim «Dziennika Narodowego» // Дух і ревність. Владика Снігурський та інші перемишляни / Упорядник Володимир Пилипович. – Перемишль; Л., 2002. – С. 304.

⁵⁵ Костомарів М. Книги битія українського народу / Из передмовою М. Возняка. – Л.; К., 1921. – С. 17.

Слобожанщини різних епох, пише про слобідську ідентичність, і про те, що контури національних світів навряд чи розмивалися в слобідському дискурсі. Історію слобідської літератури вчений називає симультанною картиною розвитку цілої низки національних традицій, передовсім української та російської.